

EMANUEL – BŮH S NÁMI

Bedřich Horák

V biblické tradici je přítomno přesvědčení Božího lidu, zakládající se na Boží smlouvě s ním, že Bůh je na jeho straně, že je uprostřed něj, že je s ním, že jedná v jeho prospěch. To je základem i Izajášova proroctví o Emanuelovi, který je znamením Boží ochrany před nepřáteli lidu Smlouvy. Z původně málo významné dějinné události, do níž Bůh vstupuje skrze znamení, které sám dává, se Emanuel v hlubším chápání Božího slova stává znamením spásné Boží přítomnosti v eschatologickém, definitivním smyslu. První křesťanské komunity vidí naplnění tohoto proroctví v příchodu Božího Syna na svět. Ve svém životním poslání uskutečnil plnou Boží přítomnost mezi lidmi tím, že zbavoval hřích moci nad člověkem, aby mu nebránil společenství s Bohem. Definitivní vítězství nad tímto nepřitelem Ježíš dovršil na kříži, a proto může i ve své oslavené existenci, která přesahuje čas a prostor, být stále s námi a působit v náš prospěch.

THLIC. BEDŘICH
HORÁK

Vystudoval biblickou teologii na Papežské Gregoriánské univerzitě v Římě. Nyní působí jako administrátor v Horní Moštěnici u Přerova.

Úvod

„Pán s vámi!“ zní pozdrav, který slyšíme při slavení liturgie. Kromě přání Boží přízně a blízkosti („ať je s vámi“) z tohoto pozdravu zaznívá i konstatování, ujištění o tomto faktu („Pán je s vámi!“).¹ Tento pozdrav vychází z biblické tradice, zvláště lidu Starého zákona², kde toto spojení označuje spásnou Boží blízkost, jak ji zakoušel Izrael nejen jako celek, ale také určité skupiny nebo jednotlivci a mezi nimi zvláštním způsobem král David a jeho rod. Jak naznačují některá z uvedených biblických míst, tato zkušenost se objevovala jako aklamace v liturgických obřadech. V pozadí tohoto spojení stojí jednak formule smlouvy mezi Hospodinem a Božím lidem („Budu vám Bohem a vy budete mým lidem“ – např. Lv 26,12), jednak téma Boží slávy nebo přítomnosti (š*kináh), obvykle pojaté jako světélkující záře vznášející se nad jednotlivci či skupinami.³

Znamení Immanuela v Iz 7,14

Označení Boží přítomnosti a blízkosti se také stává symbolickým jménem: Emanuel („Bůh s námi“)⁴. Toto jméno používá prorok Izajáš. Objevuje se v proroctví, které má původ v obzvláště tíživé dějinné situaci judského království a jeho vládnoucí davidovské dynastie. Jedná se o její vojenské ohrožení Edomem a Pelištejci (2 Kr 16,6; 2 Pa 28,16–19) a zároveň o nebezpečí ze strany syro-efrajimská koalice, v čele s králem Resínem z Damašku a králem Pekachem ze Samaří (734 př. Kr.). Ti chtěli donutit krále Achaza, aby s nimi spojil vojenské síly proti rozpínavosti v té době nejsilnější mocnosti v oblasti Blízkého a Středního východu, Asýrie. Anebo Achaza sesadit a posadit na trůn místo něj syna jakéhosi Tabeala (Iz 7,6). V této situaci „se zachvělo srdce královo i srdce jeho lidu, jako se chvějí lesní stromy ve větru“ (Iz 7,2). Tehdy Hospodin posílá Izajáše, doprovázeného synem s prorockým jménem Šearjašúb („zbytek se vrátí“ 7,3; 10,20–23), aby šel za Achazem a povzbudil ho, aby neměl strach a svěřil stabilitu svého království a svého domu pouze Hospodinu. Při druhém setkání se jedná o to, aby přesvědčil krále, že nemá hledat nanejvýš záludné útočiště a pomoc u Asýrie⁵, ani nemá mít strach z ohrožení koalicí malých království. Hospodin, skrze Izajášova ústa, nabízí zvláštní znamení. Hospodin je ochoten přijmout od něj jakýkoliv požadavek, cokoliv (7,11). Prorokův

návrh králi připadá jako provokace Boha s příměsí ironie v extrémně krizové situaci, v níž se jeví jako jediné řešení hledat pomoc u Asyřanů. Král takto projevuje svou slabou víru a falešnou zbožnost, když odmítá žádat znamení, protože nechce „pokoušet Hospodina“ (v. 12). Tehdy Hospodin, „omrzely“ nevěrou krále, nabízí svou vlastní iniciativu: poskytne Davidovu domu své vlastní znamení, které bude samo o sobě zcela obyčejné, na první pohled bezvýznamné – ostatně Boží moudrost má zálibu ve věcech a osobách prostých, pro běžné lidské chápání často i podřadných. „Hle, dívka *hā 'almāh*⁶ počne a porodí syna a dá mu jméno Immanuel (to je *S námi Bůh*).“ V literárním významu tohoto výroku se mohlo jednat o mladou královnu, Achazovu choť, která má dát králi dědice, Chizkijáše, jednoho z nejlepších judských králů, který bude vynikat ryzí zbožností. Samo o sobě, Boží znamení nespočívá v první řadě v narození syna, už tak očekávaného Achazem, ale v oznámení blízkosti porážky dvou nepřátelských králů. Právě během králování Chizkijáše bude zajištěna bezpečnost Jeruzaléma, ne pro pomoc asyrského krále (právě naopak bude to on, kdo bude tuto bezpečnost ohrožovat), ale díky tomu, že „Bůh je s námi“ (srov. Iz 36–37). Toto dítě bude nositelem jména, které vyvrátí Achazovu nevíru. Jméno dítěte vytváří naprostý protiklad proti uzurpátorovi, kterého chtějí dosadit králové Aramu a Efrajimu; Tabeal totiž znamená „budižkníchemu“.⁷

Rozšíření významu chápání znamení Immanuela

Jméno Immanuel má symbolický význam ujišťující o trvání Boží přízně nejen pro krále a jeho rod, ale také pro celé judské království (Iz 8,8.10). I když lid zavrhl „šíloašské vody“⁸ poklidné Hospodinovy moci a jeho přítomnosti ve Svatém městě v konkrétní dějinné situaci, a tak na sebe přivodil „vody Řeky dravé a mnohé“⁹ (Iz 8,6–7), nájezdy asyrských hord, přesto věrnost *Boha s námi* učiní marnými plány národů, ohrožující Boží lid (vv. 9–10).¹⁰

Význam jména Immanuel, který mu přisuzuje prorok a později i reflexe jeho žáků, otevřel cestu k jeho chápání ve smyslu stále větší naděje, která přerůstá dějinné omezení proroctví na vládu krále Chizkijáše a později snad i na dobu králování dalšího zbožného panovníka z Davidova rodu, Jóšijáše, o němž se s nadšením hovoří pravděpodobně v Iz 8,23b–9,6¹¹. V souladu s *lectio dinamica*, které je Bibli vlastní, se prorocký pohled oproštuje od konkrétních historických událostí, kritických pro Boží lid, postupně přechází za hranici času a prostoru a dostává odstíny mesiášského úsvitu a eschatologické naděje.¹² Osvobození od hrozby zla, která v době Izajáše a Achaza přicházela od králů z Damašku a ze Samaří, se přesouvá do sféry mesiášské ekonomie *posledního Immanuela* z Davido-

va rodu, syna *poslední panny, dívky*. Charakteristické znaky království Immanuela, mezi něž patří druh výživy dítěte, které se má narodit (Iz 7,15)¹³ a nastolení míru, který spočívá v odvrácení hrozby nepřátel (7,16), jsou zároveň znaky mesiášské doby. Perspektiva rajskeho mesiášského království je navíc posílena pasáží davidovského proroctví Izajášova o proutku z pařezu Jíšajova (Iz 11,1–9), kde se hovoří o vymýcení zla a nastolení pokojného soužití s tvory, kteří představovali hrozbu.¹⁴

S ohledem na celkový kontext Izajášova proroctví není divu, že křesťanské komunity vztáhly toto proroctví na příchod Mesiáše, respektive na jeho panenské početí. Využily přitom v řeckém textu evangelia překlad Septuaginty *hé parthenos*, který sám už dokumentuje posun v chápání proroctví¹⁵, kdy se zdůrazňují nadpřirozené okolnosti v souladu s totožností a posláním očekávaného dítěte.

Znamení Immanuela se naplňuje v narození Ježíše Krista

Evangelista Matouš má zálibu v citacích ze Starého zákona, kterými podpirá události v životě a působení Ježíše Krista. Často citaci upravuje a bere ji vytrženou z kontextu. V té době to byla běžná hermeneutická metoda, protože podle dobového pojetí každý verš či dokonce každé jednotlivé slovo v Písmu má Bohem vnuknutý, inspirovaný ráz, a proto je možné je použít samostatně. Matouš chce ukázat i spojitost dávného Izajášova proroctví s vý-

Ikona proroka Izajáše

znamem Mesiáše, který se má narodit, a který, opět v souladu s proroctvími, pochází z Davidova rodu. Cituje text Septuaginty téměř doslova, mění pouze osobu slovesa: místo *kaleseis* – „dáš jméno“ používá *kalesousin* – „dají jméno“. Jedná se pravděpodobně o úmysl autora sladit předchozí nařízení Josefovi, pojmenovat dítě Ježíš (srv. Mt 1,21), a Izajášovo sdělení, že se dítě bude jmenovat Immanuel. Toto jméno také Matouš překládá svým hebrejštinou neznalým čtenářům, aby byl jasný rozdíl mezi osobním jménem Ježíš (které ostatně také vystihuje jeho úkol – i to je vysvětleno v 1,21b) a mezi charakteristikou poslání, které bude vykonávat. Ti, kteří ho budou nazývat (3. os. mn. č.) Immanuel, jsou ti, kteří pochopí a přijmou dílo, které přišel vykonat.¹⁶ Tohoto Immanuela počne a porodí panna, ke které, podle Lukáše, také přichází anděl a ve svém pozdravu ji ujišťuje, podle starozákonní tradice, že Pán je s ní (L 1,28). Zvěstovaný Immanuel bude tím, v němž Bůh sám bude blízký svému lidu.

Immanuel s námi zůstává až do skonání tohoto věku

„Bůh s námi“ se stane důležitým tématem Matoušova evangelia. Naplnění Izajášova proroctví vytváří tzv. inkluzi¹⁷ spolu se závěrečným příslibem při misijním posláním učedníků: „A hle, já jsem s vámi po všechny dny až do skonání tohoto věku“ (Mt 28,20). Tato souvislost potvrzuje, že oslavený Kristus je tentýž, který se narodil a žil v pozemských podmínkách. Že právě tím, že žil s lidmi, uprostřed jejich bídy a hříchu, přimose s touto bídou a hříchem ztotožnil (srov. 2K 5,21), může tím víc být s nimi po svém oslavení, po svém návratu k Otci.¹⁸ Jako

byla Boží přítomnost, ochrana a požehnání slibována ve Starém zákoně těm, kteří dostali v Božím jménu nějaké pověření, tak slibuje Ježíš svou přítomnost těm, kteří od něj dostávají poslání jít „ke všem národům“, aby je získali za učedníky a aby je pokřtili ve jméno Otce i Syna i Duchu Svatého (Mt 28,19). Tak Ježíš, jako na jiných místech Matoušova evangelia, zastává místo Hospodina, se zřetelem na nový Boží lid, který už přesahuje hranice Izraele. Je jisté, že učedníci při zodpovědném plnění svého poslání zakusí pronásledování a strádání. Ježíš tu bude jako ten, kdo pomáhá, utěšuje, povzbuzuje. Jeho *bytí s nimi* nebude mít charakter nečinného přihlížení, nýbrž účinné moci, kterou budou zakoušet jako výraznou pomoc, především ve slově a jeho uskutečnění. Navíc, sloveso v přítomném čase („já jsem“), spolu s výslovnou zmínkou „všech dnů“, které přijdou, ujišťují o stálosti tohoto stavu. Ježíš (*Bůh*) je s *nimi* „až do skonání tohoto věku“, tedy do své paruzie, která už zde není zmiňována (a která zde téměř nemůže být chápána jako druhý příchod), protože bude jen zřetelným objevením se toho, který tu se *svými* zůstává.¹⁹ Samozřejmě, Ježíšovo zaslíbení se nevztahuje jen na jeho přímé posluchače, tedy na současníky Ježíše a svědky jeho učení, ale i na ty, kteří přijmou jejich poslání a sami se stanou učedníky (srv. J 17,20–21: „Neprosím však jen za ně [za ty, které jsi mi dal = věřící, Ježíšovi současníci], ale i za ty, kteří skrze jejich slovo ve mne uvěří; aby všichni byli jedno jako ty, Otče, ve mně a já v tobě, aby i oni byli v nás“).

Bůh s námi při Ježíšově veřejném působení

Zabývali jsme se tím, co předcházelo narození Immanuela, co předznamenávalo jeho poslání, a také tím, jaký byl výsledek tohoto jeho spásného působení. Ale toho, jak se uskutečňovala Boží přítomnost mezi námi, s *námi*, v období Ježíšova veřejného působení, jsme se dotkli pouze okrajově. Stálo by určitě za to zaměřit se na nějakou studii o Boží přítomnosti v Matoušově evangeliu, protože by se v něm jistě našlo hodně narážek a odkazů. Chci zmínit alespoň jedno místo v Ježíšově učení, kdy Ježíš výslovně hovoří o tom, že bude s *nimi*, respektive „uprostřed nich“ (Mt 18,20), a to uprostřed dvou nebo tří, kteří jsou shromážděni v jeho jménu. Zdá se, jakoby verš 20, spolu s v. 19, tvořily jakýsi cizorodý ostrůvek mezi instrukcemi, jak se chovat k hříšníkům. Ale zřejmě není náhodou, že jsou tyto verše umístěny právě zde. I když zatvrzelý hříšník nedá na domluvu toho, proti komu se prohřešil, nedá si říci ani od jednoho nebo dvou svědků, ani od církve, která rozvažuje (dočasně) společenství s oním hříšníkem, nejsou ještě všechny prostředky k obrácení hříšníka vyčerpány. Společenství církevní obce se také může v modlitbě obrátit k Bohu, u něhož není nic nemožného (srv. Mt 19,26 par.). Společná modlitba v Ježíšově jménu za to, aby byl hříšník pohnut k pokání, má zaručený výsledek vyslyšení. „Obec, která se sejde, aby vyloučila hříšného bratra, by nikdy neměla zapomínat, že mezi nimi je také On... »který přišel, aby vysvobodil svůj lid z jeho hříchů« (1,21) a nikoliv, aby zatížil jedince následky jeho činů – aby se nezlomila nalomená třtina a neuhasil doutnající knot (srv. 12,18-21).“²⁰

Bůh je s námi skrze opuštěnost Syna

Spásná Boží přítomnost v Ježíši se tedy projevuje především záchranou od hříchů. Ta se měla dovršit v Ježíšově hodi-ně smrti. Ježíš, který zaručuje svou přítomnost tam, kde se lidé nacházejí v nouzi a v jeho jménu prosí o pomoc; který mezi svými ustanovuje eucharistii jako znamení své intimní přítomnosti („jezte... mé tělo“, „pijte... toto jest má krev“: Mt 26,26–28 par.), je ode všech opuštěn, i od svých nejbližších. Učedníci v Getsemane nejsou schopni bdít a tedy *být s ním*

(Mt 26,38–45). Poté, co ho zatklí, „ho všichni učedníci opustili a utekli“ (26,56). A nejen to. Jak zmiňuje Matouš (a také Marek), Ježíš ve svém totálním osamění na kříži zakouší i opuštěnost od svého Otce. Ten, který je pro druhé *Bůh s námi*, volá: „Bože můj, Bože můj, proč jsi mne opustil?“ (27,46; srv. Mk 15,34). Zde Ježíš prožívá hrůzu naprostého opuštění svým Otcem, což nemění ani fakt, že žalm 22, Ježíšem pravděpodobně citovaný, končí díkůvzdáním za vysvobození.

**Sv. Pavel: Bůh je na naší straně
zvláště ve vydání vlastního Syna za nás**

Také Pavel rozvíjí ve své teologii úvahy nad Božím jednáním mezi námi, v náš prospěch. Toto jednání se projevilo především Kristovou vydaností za nás v okamžiku jeho vykupitelské smrti. Kristus zemřel za nás (Ř 5,8; 1 Te 5,10), byl vydán, dal sám sebe za nás (Ř 8,32; Ga 1,4; Ef 5,2; Tt 2,14), ztotožnil se s hříchem za nás (2 K 5,21), vzal na sebe prokletí za nás (Ga 3,13), přimlouvá se za nás (Ř 8,34). Všude figuruje předl ožková vazba *hyper hémón*. Tatáž předložková vazba se nachází i v Ř 8,31b, kterou české překlady uvádějí ne jako „pro nás“, ale, jak to zní v češtině lépe a zároveň vystihuje smysl, „s námi“: „Je-li Bůh s námi, kdo proti nám?“ Pavel zde používá terminologii soudního procesu, která nachází inspiraci v Iz 50,7–9, kde pronásledovaný a týraný Hospodinův služebník nachází oporu u Hospodina v soudní při proti svým nepřítelům.²¹ Tuto rétorickou otázku Pavel rozvíjí v následujícím verši. Bůh se dává na naši stranu natolik, že je ochoten, s velkou bolestí, postavit se jako by „proti“ svému Synu: „On neušetřil svého vlastního Syna, ale za nás za všechny jej vydal“ (v. 32a). Tento verš nachází své pozadí ve starozákonním úryvku o Abrahámově oběti svého syna Izáka (Gn 22).²² I tam byl otec, pro vyšší dobro, ochoten obětovat vlastního jediného syna. Byl připraven to vykonat, byť s velkou bolestí. Tam však, na rozdíl od události Velkého pátku, byl Hospodin natolik na straně Abraháma, že v rozhodujícím momentu zadržel zdviženou obětníkovou ruku, připravenou zasadit chlapci smrtící ránu. Tím ale, že Kristova oběť byla dokonána a pak byl vzkříšen, je jeho přimlůva v náš prospěch nepřekonatelná, takže nás už nic a nikdo nebude moci odsoudit (Ř 8,33–34), a proto nás nic a nikdo nebude moci odloučit od lásky Kristovy (vv. 35–39). Takže Kristus skrze svou všeobětující a všeobjímající lásku, a *Bůh* v něm, zůstává neodlučitelně s *námi*.

Závěr

Je to Boží láska, co je tím důvodem jeho přítomnosti mezi svým lidem; přítomnosti, která chrání, žehná, zbavuje od zlého. Je i příčinou toho, že posílá svého Immanuela, který se stává zpočátku znamením, že Bůh ochrání svůj lid před hrozbou vojenského vpádu králů Aramu a Efrajimu. V průběhu let a staletí však postava tohoto tajemného Immanuela nabývá stále výraznější rysy toho, kdo přispěje k záchraně Izraele před celkovou zkázou, nebo naopak, kdo přispěje značnou měrou k tomu konečnému, definitivnímu vítězství v posledních časech. Tato naděje nachází své uskutečnění v narození Ježíše z Nazareta, který maximálně naplní tato očekávání. On skrze své veřejné působení, učení a jednání ukazuje, že Bůh je na straně svého lidu, je s *ním*. Ale nejvíc ukazuje své bytí ve prospěch vyvolaného lidu tím, že on sám se zřiká přítomnosti ostatních, dokonce Boha, svého Otce. Tím, že umírá v naprosté opuštěnosti, samotě, pak po svém vzkříšení a oslavení může být s námi „po všechny dny až do skonání tohoto věku“ (Mt 28,20). Skrze velikonoční událost je s *námi* zvláště tam, kde se dva nebo tři, nebo celá církevní obec, shromáždí v jeho jménu (srv. Mt 18,20), při slavení liturgie. Tam s radostným vědomím Boží přítomnosti slyšíme výzvu předsedajícího „Pán s vámi“ a zpětně ho ujišťujeme, že Pán, Immanuel, je i s *ním*²³.

Poznámky:

- 1 Což nabízí neutrální znění v češtině a v některých dalších překladech od národních jazyků, které citlivě bere v potaz latinské *Dominus vobiscum*. Některé překlady jsou jednostranně orientované na přání.
- 2 např. Gn 28,15; Ex 3,12; Nm 23,21; Dt 20,1.4; 31,23; Joz 1,5.9; Sd 6,12; Rt 2,4 [zde se vyskytuje přímo jako pozdrav]; 1 S 16,18; 18,14; 2 S 7,9; 1 Pa 22,18; Ž 46,8.12; Iz 41,10; Am 5,14; Sf 3,15.17 Ag 1,13 atd.
- 3 VIVIANO, B.T., „The Gospel according to Matthew“, in R. E. BROWN, J. A. FITZMYER, R. E. MURPHY, edd., *The New Jerome Biblical Commentary* (NJBC), London – Englewood Cliffs NJ, 1990², 635.
- 4 Český ekumenický překlad bible (ČEP), který v článku používám k citacím, udává výraz v hebrejském znění, „Immanuel“. Podle tohoto překladu přepisují i jiná vlastní jména, proto se bude v článku vyskytovat i ústřední téma v této podobě.
- 5 Tak např. ROSSI DE GASPERIS, F. – CARFAGNA, A., *Prendi il libro e mangia! 2. Dai Giudici alla fine del Regno*, Bologna 1999, 266 a JENSEN, J. – IRWIN, W. H., „Isaiah 1–39“ in R. E. BROWN, J. A. FITZMYER, R. E. MURPHY, edd., NJBC, London – Englewood Cliffs NJ, 1990², 235; BRUEGGEMANN, W., *Isaiah 1-39*, Westminster Bible Companion, Louisville – London 1998, 71.
- 6 Katolické překlady, včetně českého, vycházejí většinou z řeckého překladu Septuaginty, kde se nachází ἡ παρθένο (hé parthenos, „panna“). V tomto znění a významu to používá také Matouš vzhledem Marii, matce Ježíšově. V hebrejštině má také význam „dívka (na vdávání)“, „mladá žena“.
- 7 BEUKEN, W.A.M., *Jesaja 1–12*, HThKAT, Freiburg – Basel – Wien 2003, 205; KOEHLER, L. – BAUMGARTNER, W., *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament* (HALAT), I, Leiden – Boston – Köln 2001, 367.
- 8 Kanál, který spojuje gíchonský pramen s rybníkem Siloe.
- 9 Eufratu či Tigridu, které protékají asyrskou říší.
- 10 Srv. JENSEN, J. – IRWIN, W. H., „Isaiah 1–39“ in R. E. BROWN, J. A. FITZMYER, R. E. MURPHY, edd., NJBC, London – Englewood Cliffs NJ, 1990², 235n.
- 11 Dítě, o kterém je řeč v Iz 9,5–6, má sjednotit jižní království s územím bývalého severního království Izraele, které bylo zničeno Tiglat-Pileserem III. Částečné sjednocení se uskutečnilo právě za vlády Jóšijáše (2 Kr 23,15–20).
- 12 Rabínská exegeze nevykládá Iz 7,14 v mesiášském významu. Srv. STRACK, H.L., BILLERBECK, P., *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, I, München, 1926, 75. Je třeba si ale uvědomit, že rabínská tradice, i když vychází z předchozího vývoje židovského myšlení, je dobově současná, ne-li pozdější, než tradice prvních křesťanů. Zároveň se také vůči křesťanství v určitých bodech vymezuje.
- 13 Smetana (či tvaroh) a med jsou znamením doby hojnosti, prosperity a blahobytu. Srv. BRUEGGEMANN, W., *Isaiah 1-39*, Westminster Bible Companion, Louisville – London 1998, 71.
- 14 Srv. ROSSI DE GASPERIS, F. – CARFAGNA, A., *Prendi il libro e mangia! 2. Dai Giudici alla fine del Regno*, Bologna 1999, 267n.
- 15 LXX pochází z 3.-2. stol. př. Kr.
- 16 Srv. HAGNER, D.A., *Matthew 1-13*, Word Biblical Commentary (WBC) 33A, Dallas TX, 1998, 21.
- 17 Stylistická forma, používaná v bibli, spočívající v tom, že určitá literární jednotka je uzavřena v rámci stejných slov, výrazů nebo veršů, které jsou na začátku a na konci skladby, čímž se přesně naznačuje její myšlenkový a literární celek. Srv. HERIBAN, J., *Průřezný lexikón biblických věd*, Bratislava 1994, 499.
- 18 Matoušovo evangelium však neobsahuje líčení o Kristově nanebevstoupení (či biblicky správněji nanebevzetí – „byl vzat vzhůru do nebe“ [Mk 16,19], „byl nesen do nebe“ [Lk 24,51], „byl... vzat vzhůru“ [Sk 1,9]), jako mají ostatní synoptici.
- 19 Srv. GNILKA, J., *Das Matthäusevangelium*, II (14,1–28,20), HThKNT I/2, Freiburg – Basel – Wien, 1988, 510.
- 20 LIMBECK, M., *Evangelium sv. Matouše*, Malý stuttgartský komentář 1, český překlad BEZRUCOVÁ, P., Kostelní Vydří, 1996, 204n; srv. GNILKA, J., *Das Matthäusevangelium*, II (14,1–28,20), HThKNT I/2, Freiburg – Basel – Wien, 1988, 140.
- 21 THEOBALD, M., *List Římanům*, Malý stuttgartský komentář 6, český překlad VOKOUN, J., Kostelní Vydří, 2002, 223; LÉMONON, J. – P., „Lettera ai romani“ in J. – P. LÉMONON – P. DE SURGY – M. CARREZ, *Lettere di Paolo*, I, italský překlad DE ROSA, E., RIVA, C., Cinisello Balsamo, 1999, 128.
- 22 Celou studii na toto téma provedl PENNA, R., „Il motivo della ‘Aqedah sullo sfondo di Rom 8,32“ in R. PENNA, *L’apostolo Paolo. Studi di esegesi e teologia*, Cinisello Balsamo, 1991, 171-199.
- 23 „I s tebou“ je česká verze latinského „Et cum spiritu tuo“.